

תעודה חדשה לקורות הישיבה הירושלמית מראשית המאה הט"ז

אברהם דוד

במאמרי 'תעודות חדשות מן הגניזה לתולדות הקשרים בין יהודי ארץ-ישראל ויהודי מצרים במאות הט"ז-י"ז'¹ פרסמתי קטע מאיגרת שנשלחה קרוב לוודאי ממצרים לחכמי הישיבה הקדושה שבירושלים.² בקטע זה, המכיל אך 12 שורות מראשה של אותה איגרת, מדובר על מחלוקת, שטיבה אינו ברור, אשר פרצה בישיבה הירושלמית. נתחבטתי שם בשאלת זמנה של האיגרת, שלא שרדו בה סימנים המעידים בבירור על מועדה.

לשמחתי הרבה מצאתי עתה קטע אחר, שאינו אלא המשכו של אותו קטע, והוא משלים כמעט את כל האיגרת, פרט לחלק קטן בסופה.³ שני הקטעים, המהווים מסמך אחד, מאפשרים לנו לקבוע בוודאות את שם כותב האיגרת ואת מועד כתיבתה ואף להבין במידה רבה את תוכנה.

דומה שלא יקשה לזהות את הכותב, המציין מפורשות את מקום שבתו במצרים (שורה 19), עם הנגיד ר' יצחק שולאל.⁴ פרטים רבים שמעלה הכותב באיגרת זו תואמים להפליא את פעילותו הנמרצת של אותו נגיד למען קהילת ירושלים במשך כל תקופת נגידותו בשנים רס"ב-רע"ז (1502-1517). הנגידים במצרים שימשו ראשי העדה היהודית שם, ובתוקף מעמדם היתה להם גם אחריות על הנעשה בקהילות שבארץ-ישראל, שהרי ארץ-ישראל היתה כפופה לשלטון המרכזי

* מאמר זה הוא פרי מחקר הנערך במסגרת מפעל 'אוריינס יודאיקוס: מקורות לתולדות קהילות ישראל בארצות האסלאם' שליד מכון בן-צבי. אני מודה לידידי פרופ' מ"ע פרידמן על הערותיו המועילות. תעודה זו מהווה תוספת צנועה לאותן 'אבני הבניין' של הישיבות הירושלמיות שנחשפו או נדונו מחדש זה לא מכבר על-ידי ח"ז דימיטרובסקי במאמרו החשוב והמקיף, 'פרשה עלומה ביחסי הנגיד ר' יצחק שולאל ור' יעקב בירב ותולדות ישיבות ירושלים בראשית המאה הט"ז', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 83-163.

1 קתרה, 59 (ניסן תשנ"א), עמ' 19-55.

2 התעודה פורסמה שם, עמ' 37-38. היא שמורה בספריית האוניברסיטה בקמברידג' TS Misc. 11, 129.
3 מצויה באותו אוסף TS Ar. 54, 17. את האיגרת מצאתי בעת שהייתי ב-Hill Monastic Manuscripts Library, שליד אוניברסיטת סנט ג'ונס שבמדינת מינסוטה, בחודש מרשון תשנ"ב (נובמבר 1991), שם מצוי במיקרופילם חלק גדול מאוסף הגניזה שבקמברידג'.

4 עליו ועל משפחתו ראה: א' דוד, 'לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ-ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית, לאור מסמכים חרשים מן הגניזה', גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור ח' בינארט, בעריכת א' מירסקי, מ' גרוסמן ור' קפלן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 374-414.

במצרים. הם אף היו מעורבים ישירות בחיי הקהילות בארץ, והדבר נכון במיוחד לגבי אחרוני הנגידים.⁵ ר' יצחק שולאל היה פטרוֹן הקהילה היהודית בירושלים. במשך תקופת נגידותו, ואף מאוחר יותר, בעת שבתו בירושלים, משנת רע"ז (1517), עשה רבות לחיזוק חיי הרוח בקהילה הירושלמית, כלשונו: 'להרבות גבול ישראל בתלמידים'.⁶ הוא עודד את בואם של תלמידי חכמים לירושלים, וארגן תמיכה חומרית גדולה ומתמדת בשתי ישיבות שהיו בעיר זו⁷ — האחת פתחה שעריה מחדש ביוזמתו, והאחרת נוסדה על-ידו.⁸ באמצעות בית-דינו יזם התקנת מספר תקנות להסדרת עניינים חברתיים שונים בקהילה היהודית בירושלים, וכיניהן שתיים שתוקנו במצרים באביב של שנת רס"ט (1509). והן נוגעות למעמדם של תלמידי חכמים בירושלים.⁹ האחת היתה על דבר פטור תלמידי חכמים ממסים: 'לא יטילו שום הפסד או מסיס או ארנוניות על הבעלי תורה העשירים שתורתם אומנותם חרץ מן הגיליאי אם לא יהיה מרצונם ומדעתם'.¹⁰ והאחרת, הצמודה לה, קבעה, כי שום 'בעל תורה' לא יהיה כפוף בדרך כלשהי לגורם סמכותי בקהילה הירושלמית, אלא יהיה כפוף ישירות לכית-דינו של הנגיד במצרים:

ששום אדם שיהיה לו שררה על הצבור שיהיה בעל תורה או זולתו לא יהיה לו שררה ולא שום ממשלה ולא שום מינוי על שום בעל תורה שתורתו אומנותו אבל אם יהיה לשום מהם דין ודברים עם בעל תורה או עם דיין או עם איזה יהודי שיהיה בעולם בין אם יחיד בין אם רבים יצא הדבר לפני החכמים הרשומים.¹¹

כותב האיגרת, שניהל התכתבות ממושכת עם חכמי הישיבה (שורה 5), מתריס כנגדם בחריפות לשון, על המחלוקת ביניהם, הנמשכת כבר זמן רב. הוא עומד בדבריו על שני עניינים מרכזיים, שבהם הוא פעל לטובת הישיבה הירושלמית וחכמיה.

א. הוא מתערב באופן פעיל בנסיון ליישב את המחלוקת שפרצה מחדש בקהילה הירושלמית על דבר הנהגת הישיבה (שורות 8-12). מסתבר שהיה בירושלים יותר מאשר תובע אחד למישרת ראש הישיבה. אין הוא מאפשר להם להמשיך ב'קטטות והמריבות' (שורה 14), ולא נותרה להם כל ברירה אלא לקבל את מרותו המוחלטת. הוא קובע נחרצות: 'זכיון שלא נזהרתם בדבר עצמכם, אנהיג מהיום ואילך כל אחד ואחד כפי הראוי לו' (שורה 12). בדבריו בהמשך הוא רומז במפורש

5 ראה: א' דוד, 'וויצו נגיד' בהנהגה היהודית בירושלים במאה ה־טו' ובראשית המאה ה־טז', ציון, מה (תש"ם), עמ' 327-331; הנ"ל (לעיל, הערה 4), עמ' 376.

6 ראה דבריו להלן.

7 אף בצפת זכו תלמידי החכמים מבני הקהל הספרדי בתמיכת הנגיד. על כך למדים אנו מאיגרתם של חכמי המוסתערבים בצפת לנגיד, שנשלחה בין השנים רס"ז-רס"ט (1507-1509), ראה: R. Gottheil & W.H., 246-265 pp. 1927, *Worrell, Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection*, New York; וכן: מ' בנייה, 'ירושיו שלרבי יוסף בן מאיר גארסון', מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' פג-פד. הכותבים קובלים בפני הנגיד, שאין הוא תומך בהם כפי שהוא תומך בספרדים: 'כל מי שעוסק בתורה מסייעו אדונינו הנגיד ירום הודו והוגד לנו שעשה סיוע לספרדיים ולא עשה שום סיוע לעבדיך המסתערביים', ראה: שם, עמ' 256.

8 ראה: ע' שוחט, ר' אברהם זכות בישיבת ר' יצחק שולאל בירושלים, ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 43-46; א' דוד, 'קורים לדמות הישיבות ובתי המדרש בירושלים במאות ה־טו' וה־טז', עיונים בחינוך, 34 (תשמ"ב), עמ' 148-149; הנ"ל (לעיל, הערה 4), עמ' 378; דימיטרובסקי (לעיל, הערה כוכב), עמ' 106-109.

9 נוסח התקנות הגיע לירושלים בכ' בסיון רס"ט. הן פורסמו לראשונה בהקדמה לספר כתר תורה לר' שמואל די אבילה, אמשטרדם תפ"ה, ראה: דוד (לעיל, הערה 5), עמ' 330, הערה 19.

10 בעניינה של תקנה זו ראה: י' הקר, 'אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עם הארץ', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 63 ואילך.

11 הכוונה לחברי בית-דינו של הנגיד במצרים החותמים על התקנות.

לתקנה השנייה שתיקן בעניינים של החכמים, כלשונו: 'וגם הסרנו הממשלה משום חכם יחיד על שום חכם אחר ולא על בעל תורה' (שורות 16-17).

ב. הוא מרחיב בדברים על חלקן המרכזי בהושטת סיוע כספי למי שתורתו אומנותו (שורות 16-15, 22-24). הכותב מוסיף שלימוד התורה תלוי באופן מוחלט בסיוע המגיע ממצרים (שורות 18-19). ועוד הוא מציין כי מוביל האיגרת ממצרים, 'ר' משה השליח' — שליח הישיבה הירושלמית — נושא עמו תרומה כספית ל'בניין הבית' — בניין הישיבה (שורות 24-26).

לאור הנאמר באיגרת ניתן לקבוע את זמנה. לכל המוקדם נכתבה אחרי חודש סיוון שנת רס"ט, שכן בחודש זה הובא לירושלים נוסח שתי התקנות שהוזכרו לעיל, והרי התקנה השנייה נרמזה במפורש באיגרת זו. ברור גם שזמנה לא יאוחר מתחילת חודש אייר שנת רע"א (1511), כיוון שנוכר בה 'כמהר"ר משה אלפרנגי' (שורה 23), חכם ספרדי מחכמי צפת וירושלים בראשית המאה ה־ט"ז,¹² שנפטר בירושלים ב"ב באייר בשנה האמורה.¹³ מכאן אתה למד, שמרווח הזמן שבו נכתבה האיגרת הוא בין תמוז רס"ט¹⁴ לניסן רע"א.

לא ברור מי עמד בראש הישיבה לפני פרוץ המחלוקת. אין להניח שהיה זה ר' פרץ בן יוסף קולון, ששימש בתפקיד ראש הישיבה כבר בשנת רס"ד (1504).¹⁵ יש להניח, שהלה נפטר שנים אחדות לפני כתיבת איגרת זו.¹⁶

באיגרת זו נזכרים, כאמור, ר' משה אלפרנגי ובנו,¹⁷ בקשר לתמיכה כספית שלה זכה ר' משה מאת הנגיד (שורה 23). מן האזכור הלקוני הנוגע אליהם, לא נראה שהשניים היו בהכרח מעורבים במחלוקת הנרמזת בדברי הכותב, אם כי לא מן הנמנע שלאב היה מעמד נכבד בישיבה הירושלמית, שהרי הוא היה ללא ספק מזקני החכמים בירושלים באותה עת.

יש מקום להשערה, שלפנינו טיוטה של האיגרת שנשלחה לירושלים, שהרי מרוכבים בה המחיקות ותיקוני נוסח, ואין זה סביר שממשרדו של הנגיד יצא מסמך בצורה כזו. מתקבל על הדעת, שהנוסח המתוקן מצא דרכו לישיבה הירושלמית, ובקהיר נותרה הטיוטה שנגנזה.

12 עליו ראה: בניהו (לעיל, הערה 7), עמ' פה-פז.

13 ר' יוסף גארסון, שישב בדמשק, הספידו, וציין בסוף ההספד שהלה נפטר 'בפרשת בהר שני בשנת אע"ר' (י"ב באייר), ראה: בניהו (שם), עמ' קסט-קע.

14 בניהו ביקש להסיק, שבהודש סיוון רס"ט עדיין לא ישב חכם זה בירושלים, שכן אין הוא נמנה עם חכמי ירושלים שחתמו על ההסכמה על התקנות הנ"ל, מיד לאחר הגעת נוסחן לירושלים, ראה: בניהו (שם), עמ' פז. בכתב השלוח מחכמי צפת על ענין השמיטה לרבני הישיבה הקדושה שבירושלים, שנשלח בשנת רס"ד,

15 מציינים הכותבים: 'בישיבה הקדושה חברים מקשיבים... ראשם... כמהר"ר פרץ', ראה: מ' בניהו, 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת', ספר אסף, בעריכת מ"ד קאסוטו, 'קלוזנר ו' גוטמן, ירושלים תשי"ג, עמ' 122. עוד בעניינו ראה: א' דוד, 'לתולדות חכמים בירושלים במאה השש־עשרה', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 230-231.

16 ראה: דוד (שם), עמ' 231-232, הערה 18.

17 באיגרת זו אין הוא נזכר בשמו, אך נראה לזהותו עם 'הצעיר שם טוב אלפראנגי', שנמנה עם חכמי צפת שחתמו על אותו 'כתב... על ענין השמיטה' בשנת רס"ד. כתב זה פורסם על־ידי בניהו (לעיל, הערה 15), עמ' 122-125. מאוחר יותר הוא עבר לדמשק, עליו ראה: בניהו (לעיל, הערה 7), עמ' פז-פח. מכאן נראה שהלה היה בירושלים בסוף העשור הראשון או בתחילת העשור השני של המאה ה־ט"ז, אולי קודם ישיבתו בדמשק.

אשר יחבר עמו ויחבר עמו ויחבר עמו

כי יבוא אל ביתו ויבוא אל ביתו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו

אשר יחבר עמו ויחבר עמו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו

אשר יחבר עמו ויחבר עמו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו

אשר יחבר עמו ויחבר עמו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו
ועליו יבוא ויבוא אל ביתו

Ps. Ar. 54

איגרת [יצחק שולאל] לחכמי הישיבה הקדושה שבירושלים¹⁸

- 1 לחכמי הישיבה הקדושה שבירושלם
- 2 יודע למעל[תכ]ם שזה ימים קבלתי כתביכם וראיתי את כל המאורע אשר נעשה בירושלם תי"ו¹⁹
ביניכם ואחר עד עתה²⁰
- 3 להשיב מה שראוי להשיב כחשבי שבתוך זה הזמן <זר> יבאו כתבים אחרים מאצלכם באיזה תיקון
או סדור שעשיתם
- 4 ביניכם וגם עתה לא אשיב על שום פרט מפרטי הבלבול והמחלקת אשר נתחדשו ביניכם עד שאראה
אלי
- 5 אתם גואה לבכם תתקנו מעוותכם והאמת כפי מה שראיתי בכל הכתבים ששלחתי וכתבתם הסבות
אשר בעבורם
- 6 נתחדשה המחלקת הזו כל הסבות ההם הם בטלים ואמנם כסבות העצומות אני [רואה] אותם
מבקשותם כי אתם
- 7 כל אחד ואחד הסבה אשר העירתהו לחדש המחלקת הזו כי ידעתי ודאי כי לכל אחד יש לו סבה בפני
עצמו
- 8 מה שיאונה לחבירו בו ובע"ה קודם עבור זמן מעט אשלח לטדר ולתקן כאשר יורונו מן השמים
מבלתי שאחשה
- 9 לכבוד שום יחיד ואם הם רבים כי אין כונתי אלא שמירת הכלל והתמדת הלימוד וקיום התורה ועל
הפרט לא
- 10 אחוס עליו ולא על כבודו וכבר התרינו זה פעמים רבים שכל אחד ואחד אפי' לא יחוס על כבוד שמים
ולא על כבוד התורה שיחוס על כבוד עצמו ולא שבעתם רק כל אחד ואחד בגאותו ובשרירות לבו
הולך בחשבו
- 12 כן אליו יאתה המלכה וכיון שלא נזהרתם בדבר עצמכם אנהיג מהיום ואילך כל אחד ואחד כפי
הראוי לו
- 13 [.....] כמה שהייתה כוונתינו עד עתה להרכות ולהגדיל התורה בירושלם תי"ו [...] ונעלה וידו של
- 14 [.....] המלכות בחשבנו שכשנסיר מביניכם סבת הקטנות והמריבות שתשארן כלכם באהבה
ואחה ותשתדלו כל[כם]
- 15 כאח[ד] בהשלמת נפשותיכם ונפשות הבאים אחריכם כי אחר שהחכמים הבלתי רבים יש להם על
מה שיסמוכו
- 16 והנצרכים ג"כ שלחנו להם פרנסתם בכבוד מבלתי שיעטרך שום חכם אל גביר²¹ וגם הסרנו
הממשלה משום חכם
- 17 יחיד על שום חכם אחר ולא על בעל תורה חשבנו שבהסרת שני הנזקים אלו תהיו כלכם לב אחד
ואגודה אחת
- 18 לשמים ואתם לא כן [ואני] ידעתי ודאי כי התכלית והמבוקש אשר אנחנו מבקשים אשר הוא עבודת
האל ית'
- 18 אני מבקש להודות לממונה על יחידת הגניזה בספריית אוניברסיטת קמברידג' ד"ר סטפן רייף, שהתיר לי לפרסם
מסמך גניזה חשוב זה. להלן יובא נוסח האיגרת ללא פיסוק. השלמת אותיות או מלים שאין אפשרות לפענחן תצוין
בתוך סוגריים מרובעים – [...]; אותיות או מלים הרשומות בין השיטין יצוינו בתוך סוגריים זוויתיים – <...>;
אותיות או מלים שהועבר עליהן קולמוס על-ידי הכותב או המעתיק יצוינו בתוך סוגריים זוויתיים כפולים –
<<...>>. בהבלטה יובא הטקסט שבקטע TS Misc. 11,129
- 19 פה ולהלן מובא מעל האות ו סימן הקיצור ' /, שבא לצייץ ראשי תיבות: תבנה ותכונן.
- 20 על-פי בראשית לב ה.
- 21 כוונתי לשמור על מעמדם העצמאי של חכמי ירושלים, ולכן מבקש הוא למנוע תלות כלשהי של חכם זה או אחר
בגביר, וזהו למעשה הטעם לתקנה השנייה שתיקן. כפי שהוא רומז בהמשך הדברים.

- 19 וקיום תורתו ולהרבות גבול ישראל בתלמידים במלכות הזוה אי אפשר קיום זה הדבר כי אם בכאן
אצלנו במצרים
- 20 כאשר עיינינו רואות ואזניכם שומעות וכן הייתי חושב שיהיה בירושלם ת"ו >>ומה שהיה סבה או
יהיה סבה>> והאמת שטעינו במחשבתנו זו
- 21 >>בהסרת מחשבתנו>> ובאופן אחר נתנהג מהיום והלאה²² אני אמרתי אלי"ם אתם ובני עליין²³
>>וגו' ומי שהיה סבה>>
- 22 >>לזה יהי רצון מלפני אלהי השמים>> וה' יורה הדרך יבחר²⁴ ראינו מה שכתבתם אלינו מצד
>הספקת> החכם השלם הישיש
- 23 כמה"ר משה אלפרנגי ובנו²⁵ יצ"ו והנה שלחנו אליהם> עזר לפרנסתם מכאן עד ראש חדש ניסן
ומשם והלאה בע"ה
- 24ב עם שאר חכמי הישיבה גם יודע למעלתכם שזה המוביל ר' משה השליח הגן]...]
- 25ן] שהוא יהודי כשר וירא שמים כאשר כתבתם והנה נתננו לו²⁶ לבניין הבית²⁷
- 26 ..[פרחים] זהב ולהוצאת הדרך בעבורו עשרה פרחים והודיע אלינו הוא שמהגדרים
- 27ן]אתם שולחים מירושלים עם קצת עניים לקחת מהם והנה זה הפך
- 28ן]וסיאל²⁸ ולתת להם כדי שיבנה הקהל והרחור²⁹ ההוא לא לקחתי
- 29ן]היום הזה והלאה שלא ישלחו שום אדם לקחת מהם דבר]..
- 30ן] ההיא כאשר הוא ראוי

- 22 הכותב מתכוון לומר, שמעתה ואילך יגביר את הפיקוח על חכמי הישיבה ויתערב יותר בניהולה.
- 23 על-פי תהלים פב ו.
- 24 על-פי תהלים כה יב.
- 25 הוא ככל הנראה ר' שם טוב אלפראנטי. ראה לעיל, הערה 17.
- 26 הכוונה לסכום כסף.
- 27 רומז לכך שהעביר כספים לבניין הישיבה.
- 28 כך בכתב-היד, ואין ברורה המשמעות.
- 29 כך בכתב-היד, ואין ברורה המשמעות.